

ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПРАВЕДЛИВОСТІ

Наталія ДОБРЕНЬКА,

аспірантка Відкритого Міжнародного Університету Розвитку людини «Україна», науковий керівник
доктор юридичних наук, доцент Ю. О. Фрицький

SUMMARY

The concept of justice is analysed, as a philosophical category which is not bursting related to the right. Certainly justice, as principle of human life. Isledovano concept of justice in Ukraine, USA, England.

Keywords: Justice, constitutional right, humanism, legal system, principles.

АННОТАЦІЯ

Проанализировано понятие *справедливости*, как философской категории, которая неразрывно связана с правом. Определена справедливость, как принцип человеческого бытия.

Исследовано понятие справедливости в Украине, США, Англии.

Ключевые слова: справедливость, конституционное право, гуманизм, правовая система, принцип.

Постановка проблеми: Ідею справедливості можна визначити як сукупність принципів і норм відносно належної, з точки зору досягнутого рівня цивілізації, поведінки та її результатів. Тому «поняття справедливості носить нормативний характер, що виражається, перш за все, у тому, що воно включає в себе уявлення про належне» [10, с. 43].

Як можливий варіант сучасного погляду на поняття справедливості можна навести таке її визначення: «це (...) людські стосунки, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам» [12, с. 137].

В різних сферах правової діяльності справедливість має різний зміст. Тому спроби сформулювати універсальне визначення справедливості, як правило, страждають їх надмірною загальністю. Однак, незважаючи на всю складність, визначити поняття справедливості і закріпити його нормативно в законі можливо шляхом визначення його конститутивних зовнішніх, об'єктивних і внутрішніх, суб'єктивних критеріїв змісту. Вважається, що внутрішнім критерієм є добросовісність, в той час як зовнішнім або об'єктивним є розумність.

За визначенням юридичної енци-

клопедії, справедливість - це соціально та морально-етична категорія, один із основних принципів права, що позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність; це один з найважливіших принципів правової держави, який реалізується як у законодавстві, так і в правозастосовній діяльності; вона втілює ідею рівної для всіх свободи – робити все, що не обмежує свободи інших і не завдає шкоди, а також не заборонене законом [19, с. 856].

Сучасне розуміння справедливості в контексті природноправового підходу обумовлене уявленням про людину як про самостійного індивідуума, якого наділено невід'ємними, абсолютними правами, та який здатний самостійно контролювати та регулювати свою поведінку у суспільстві на підставі певних загально визначених норм. Відповідно до природноправового підходу до праворозуміння право і справедливість є однопорядковими категоріями: право дорівнює справедливості. Право є мірилом правильного, а тому все, що суперечить мірилу правильного, є шкідливим і неправильним, несправедливим. Ця теза у сучасній філософії права трансформується таким чи-

ном: лише право є справедливим [11, с. 44]. Відтак правова справедливість є критерієм справедливості у загальному розумінні цього поняття.

Зважаючи на етимологічну близькість понять «право», «правда» і «правосуддя», принцип справедливості передбачає його трактування, по-перше, як зовнішнього щодо права явища і по-друге, як спеціально-юридичної категорії, що відбиває певні властивості самої юридичної форми. Перший аспект ґрунтується на тому, що справедливість є основоположною моральною категорією, другий передбачає здатність права захищати політичні, економічні та інші інтереси різних соціальних груп, кожна з яких має власні уявлення про справедливість. Наприклад, з точки зору вільного населення Риму рабство цілком відповідало його уявленням про справедливість. Щодо принципу справедливості як спеціально-юридичної категорії, то вона розглядається в масштабі відповідності, пропорційності, збалансованості і певної гармонійності між здійсненими витратами, зусиллями, зверненнями людей і відповідною реакцією на це суспільства, вираженою чи осуду. У цьому разі вказаний

принцип виступає як принцип усієї правової системи [6, с. 224].

Правова система – це обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку та усвідомлений суспільством комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених правових елементів, який воно використовує для досягнення поставлених цілей [13, с. 688].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Арістотель розумів під справедливістю пропорційністю «рівність, відповідну стану, і щоб кожна людина могла тішитися всім своїм» [15, с. 171]. Тому у Стародавній Греції а згодом у Римі право справедливості позначалося як «а equitas», тобто як «рівність», та означало спочатку рівність перед Богом, а потім - рівність перед законом, що означало, у загальних рисах, рівне ставлення до тих осіб, що опинились у рівній (однаковій) ситуації, а також відсутність привілеїв у законі та заборона на застосування законів у однаковій ситуації по-різному (рівне правозастосування).

В період Середньовіччя в Англії виник феномен судової діяльності по застосуванню принципу справедливості всупереч позитивному законодавству. Як відомо, в Англії ще з XII стол. функціонувала система так званого загального права або common law. Загальне право в Англії було продуктом діяльності судів, а відтак - це дуже своєрідний феномен, що не має аналогів в інших правових системах. Основу загального права склали норми звичаєвого права, що використовувалися роз'їзними королівськими суддями при розгляді справ і відображались у судових звітах. Такі звичаєві норми визнавалися загальними для всього королівства.

З кінця XIII століття в Англії почав діяти Суд лорда-канцлера, який розглядав скарги на рішення роз'їзних королівських суддів згідно з правом справедливості, такі повноваження були надані Лорду-Канцлеру Вест-

мінстерським Статутом 1285 року.

Наслідком цього стало формування у XIV стол. «права справедливості» (law of equity), заснованого на канонічному і римському праві. Його норми, які ототожнювалися спочатку з «природною справедливістю», склалися згодом в окрему систему англійського права, відмінну від системи «загального права». Це право справедливості існувало не у вигляді сукупності положень позитивного законодавства, а являло собою сукупність вимог милосердя, розумності, добросердності, совісті. Іншими словами – це сукупність моральних вимог до правових актів, вимог природного права, які зобов'язували не тільки морально, але й юридично. Особи, які подавали скарги, просили короля розглянути їхні справи «по совісті і по суті» та виявити милосердя. Хоча право справедливості і було додатком до загального або статутного права, проте воно мало дуже суттєву ознаку: право, гарантоване загальним та статутним правом, вважалося нечинним, якщо воно суперечило праву справедливості [3, с. 193].

Таким чином, в Англії ще з XIV стол. затвердився погляд на загальне право як на своєрідне «сховище» заснованих на звичаї давніх свобод англійців. Звідси робився висновок, що уряд не може, як на європейському континенті, надавати громадянам конституційні права і свободи і відповідно – обмежувати їх, оскільки вони вже закріплені в загальному праві. Отже, уряд повинен лише забезпечувати їхній захист [8, с. 340].

В наш час в англійському праві справедливість як правова категорія має подвійне значення. Так, у судах лорда-канцлера справедливість (equity) є засобом корегування рішень судів загального права у випадку їх оскарження, а принципи природної справедливості (principles of nature justice) - основою для вирішення справи у випадку прогалин.

В наш час англо-саксонське пра-

во, будучи єдиним за принципами організації, доктриною, структурою тощо, водночас має особливості, що відбивають специфіку окремих англосаксонських країн. Так, наприклад, у США це федеративна форма державного устрою, що обумовила іншу, ніж в Англії, структуру законодавства і загального права, дію федеральної конституції і федерального права поряд із конституціями і правом п'ятдесяти американських штатів.

Попри окремі відмінності, в усіх країнах з англо-саксонською системою права на доктринальному рівні визнається презумція, згідно з якою право не міститься виключно в законодавчих нормах. Відтак пошук права - це мета, на досягнення якої спрямовуються зусилля усіх юристів - кожним у своїй сфері і з використанням своїх методів. При цьому вони керуються спільним ідеалом - прагненням знайти в кожному питанні рішення, яке б відповідало загальному принципу справедливості. Зокрема, виходячи з вимог справедливості, суддя вправі відмовитися від застосування того чи іншого закону і створити тим самим власний судовий прецедент.

Щоправда, як зазначає французький правник Рене Давід, такий підхід відповідає також і традиції романо-германської правової системи: «Судді в країнах романо-германської правової сім'ї реально володіють певною незалежністю по відношенню до закону, тому що в цих країнах право і закон не ототожнюються. Тому суддя, якщо того вимагає справедливість, завжди знайде спосіб не застосовувати текст закону, що йому заважає» [5, с. 149].

Таким чином, у наш час в усіх європейських країнах, що належать як до англо-саксонської, так і до романо-германської правової сім'ї, закон, інший юридичний припис не є єдиним джерелом права, поряд з ним існують й інші джерела. Наприклад, звичаєве право, судова практика, правова док-

трина і правові принципи, і закон має сенс лише в єдності з ними.

Як відомо, з позицій природного права справедливість - це застосування моральних вимог як вимог правових до актів законодавства, це поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності людини та її прав. Відтак принцип справедливості законодавства є гарантією захисту суб'єктивних прав та інтересів особи і водночас визначає межі здійснення вказаних прав. Тому варто погодитись із думкою, що з точки зору законності «принцип справедливості слід розуміти як визначення нормою права обсягу, меж здійснення та захисту прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм» [2, с. 19].

У США принцип справедливості у цьому сенсі входить до концепції «матеріальної належної правової процедури», під якою розуміється сукупність певних конституційних вимог до нормативно-правових актів, що регулюють поведінку особи. Вони не можуть бути свавільними, нерозумними, несправедливими, необґрунтованими чи залежати від примхів законодавців, а обрані засоби повинні органічно та раціонально співвідноситися з бажаним результатом, який досягається прийняттям державного рішення. Такі конституційні вимоги є гарантією від застосування проти особи свавільних та необґрунтованих дій держави, які здійснюються на підставі антиправового нормативного акту [18, с. 33]. Іншими словами, «належною» повинна бути не лише процедура правозастосування, але й само право має бути «належним», тобто позитивне право повинно відповідати природному, що, зокрема, зобов'язує суди у випадку виявлення цієї невідповідності приймати рішення всупереч позитивному законодавству.

Що ж стосується принципу пропорційності як складового елемента принципу справедливості, то в су-

часній практиці конституційного судочинства його значення полягає у наступному: при обмеженні конституційних прав та свобод позитивним законодавством (законами) воно повинно переслідувати легітимну мету, мінімально обмежувати ці права та свободи, а засоби, що обираються законодавцем, повинні оптимально та розумно співвідноситися з переслідуваними цілями [17, с. 75].

Таким чином, у конституційне право розвинутих західних країн принцип справедливості увійшов у двох своїх основних значеннях: як рівність та пропорційність, якщо не брати до уваги інші неписані конституційні принципи та елементи органічної концепції принципу верховенства права (верховенства розуму), які також можна віднести до принципу справедливості у широкому значенні.

Отже, якщо розглядати принцип справедливості як принцип законодавства, то тут він, на нашу думку, співпадає з принципом законності. Тому, думається, принцип законності є допоміжним до принципу справедливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо ж розглядати категорію «справедливість» як принцип права, то тут він трансформується у принцип верховенства права, згідно з яким, зокрема, права людини вищі за закони держави. На думку вітчизняного дослідника М. І. Козюбри, з якою ми повністю погоджуємось, принцип верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо права: по-перше, повинно мати місце розрізнення права і закону; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривній зв'язці з правами людини [7, с. 16].

У більш ранній праці згаданий автор зауважує, що на сьогодні прин-

цип верховенства права «залишається належним чином неусвідомленим, а в підходах до його розуміння й надалі спостерігається досить широкий спектр думок - від ототожнення принципу верховенства права з традиційним для вітчизняної (і не тільки) теорії та практики принципом верховенства закону (щоправда, останнім часом часто з уточненням «правового закону») до зведення верховенства права до верховенства справедливості й розуму» [7, с. 47]. М. І. Козюбра також справедливо наголошує на тому, що «деякі складові принципу верховенства права не завжди напряму фіксуються у конституціях, і Конституція України у цьому відношенні не є винятком. Вони сформульовані переважно правовою наукою та судовою практикою, що ніяк не применшує їх значення для утвердження верховенства права. До таких його складових належать, зокрема, принципи визначеності та пропорційності» [7, с. 47]. При цьому під принципом визначеності автор розуміє вимогу щодо чіткості підстав, цілей та змісту нормативних приписів, а під принципом пропорційності - вимогу щодо визначення повноваження органів виконавчої влади у відносинах з громадянами та їх об'єднаннями лише законами.

Відомий вітчизняний правник С. П. Головатий зауважує, що «верховенство права - це ідея виключно природного права, доктрини природного права, тобто - ідея, яка виникла на визнанні одного факту: людина як істота природи з'являється на світ з певними правами і свободами, яких їй ніхто не дає і ніхто не має права від неї відібрати. І ці права та свободи називаються основоположними й абсолютними, які є невідчужуваними» [4, с. 14; 85].

Саме з доктрини природного права походить сучасна концепція прав людини. Природний характер прав людини підкреслюється у міжнародно-правових документах,

які визнані всіма цивілізованими державами світу, зокрема, у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року і Міжнародних пактах про громадянські та політичні права і про економічні, соціальні і культурні права, затверджених ООН 1966 року. Природні права належать людині від її народження в силу того, що вона - людина, випливають з природи людини й пов'язані з нею, тобто вони є особистими правами, й у цьому сенсі є невідчужуваними та невід'ємними протягом життя людини: вона не може бути позбавленою цих прав та свавільно обмеженою державою щодо їх реалізації. З метою відокремлення цих прав людини від позитивних прав, які створюються державою та скасовуються актами виявлення державної волі, тобто шляхом прийняття відповідних законів, їх називають природними правами людини [14, с. 117].

Зазначена позиція відображає підхід, що переважає у сучасній науці конституційного та адміністративного права України щодо тлумачення змісту принципу верховенства права через формулу, що задекларована у ч. 1 ст. 8 Конституції України і знайшла, зокрема, своє відображення у ч. 2 ст. 3 Конституції: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав людини є основним обов'язком держави». Поруч із цим варто відмітити доцільність врахування та комплексного запровадження у вітчизняному законодавстві й інших критеріїв (ознак) об'єктивації принципу верховенства права. Насамперед це стосується включення до змісту доктринального розуміння цього принципу вимоги щодо рівності усіх осіб перед законом. Прийнята 28 червня 1996 року Конституція України втілила найкращі здобутки загальнолюдського юридичного досвіду конституційного забезпечен-

ня прав і свобод людини, гарантій здійснення і процедури їх правового захисту. Майже третину статей Конституції України безпосередньо присвячено цьому питанню і вже цим визначається її гуманістичне спрямування.

На думку вітчизняного конституціоналіста С. Шевчука, Конституція є головним гарантом справедливості, оскільки, по-перше, вона визначає обсяг і межі благ, які держава зобов'язується гарантувати особі і суспільству, по-друге, визнає пріоритет прав людини над правами держави, по-третє, припускає, що після визнання природного права джерелом конституційного права несправедливий закон має бути визнаний протиправним, а, отже, - неконституційним [16, с. 87].

З огляду на викладений матеріал можна зробити висновок права людини є загальними, невід'ємними, неподільними. Вони належать кожному незалежно від національної приналежності, релігії, статі, віку, здібностей. Закони правової держави повинні гарантувати громадянам ці невід'ємні права, які належать їм від народження.

Закріплення в чинній Конституції України основ демократичних свобод породило необхідність не лише розширення правового простору, розробки організаційно-правових механізмів реалізації прав і свобод людини, а й вимагало створення якісно нового справедливого законодавства, яке відповідало б сучасним потребам українського народу.

Відтак принцип справедливості знайшов закріплення у новітньому законодавстві України, зокрема у таких нормативно-правових актах, як ЦК України, ЦПК України, ГК України, КК України, КВК України тощо. Так, в основних положеннях ЦК України (ст. 3) зазначено, що до загальних засад цивільного законодавства поряд з іншими належать і справедливість, добросовісність та

розумність, а також неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. У ст. 1 КК України встановлено, що Кодекс має своїм завданням правове забезпечення охорони прав та свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Окрім того, норми справедливості можна прослідкувати й у статтях 16, 16-1, 18, 22 КПК України, а також у статтях 1, 5, 6 КВК України, ст. 4-3 ГПК України тощо.

Розглядаючи принцип справедливості в контексті судового правозастосування, видається доречним навести позицію відомого британського юриста Денніса Ллойда, котрий розрізняє формальну справедливість, яка втілена в принципі однакового підходу до однакових справ і передбачає наявність трьох умов: 1) існування норм, що приписують необхідну поведінку в конкретних умовах; 2) їх загальний характер, тобто застосування до всіх і до кожного чи до певних категорій осіб, а не вибірково; 3) безпристрасність і неупередженість, тобто їх застосування без жодної дискримінації, примусу чи, навпаки, поблажок, та «реальну» справедливість, що передбачає, окрім трьох зазначених формальних атрибутів, також і справедливий зміст та досягається, на його думку, двома методами: по-перше, гнучкістю норм, що дозволяє судді чи іншому суб'єктові застосування права можливість у рамках встановлених норм враховувати існуючі в даному суспільстві цінності і завдяки цьому позитивно підходити до права, навіть якщо це не завжди визнається; по-друге, закріпленням певних фундаментальних принципів у законодавстві, зокрема, конституціях [9, с. 133-134].

Цінність такого підходу полягає не тільки в тому, що він дозволяє зро-

бити цілком відкритими принципи, покладені в основу правової системи, але і в тому, що він може зробити їх обов'язковими юридичними нормами, порушення котрих переслідуються в законодавчому порядку.

Отже, через призму природних принципів справедливості і розумності має оцінюватися і тлумачитися все позитивне і природне право, а також наслідки його застосування. Справедливість є конкретною та універсальною за сферами використання категорією, що адекватно може бути реалізована через невичерпну багатоманітність правозастосовної діяльності і захищається судом, коли несправедливість стає нестерпною. Справедливість судових рішень є можливою лише на підставі дотримання чинного законодавства. Разом з тим суди приймають рішення «*contra legem*», тобто, всупереч формальному, державному закону, якщо дотримання норм закону призведе до явно несправедливого результату. Тому принцип справедливості може використовуватися в будь-якій ситуації, щоб виправити несправедливість, яка б мала місце, якщо б застосовувалися традиційні правила.

Справедливість є одним із провідних принципів при вирішенні юридичних справ, коли суду надана «свобода розсуду», коли суд здійснює функцію індивідуального регулювання. Справедливим в рамках закону може бути визнано єдино можливе в конкретному випадку, найбільш оптимальне, розумне, гуманне рішення. У ряді випадків колізії між вимогами законності і справедливості судового рішення можуть бути пом'якшені, якщо суд намагатиметься справедливо тлумачити вживаним норми права, толерантно відноситись до учасників судового процесу [9, с. 26].

Використана література

1. Бабич І. Г. *Принцип справедливості у римському праві та у сучасному зобов'язальному праві України*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Одеса, 2006, 480 с.

2. Берман Г. В. *Западна традиція права: епоха формування*. М.: Издательство «Спарк», 1994, 286 с.

3. Головатий С. П. *Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти*. В: Українське право: Матеріали міжнародної конференції „Верховенство права: питання теорії та практики”, 2006, № 1, 203 с.

4. Давид Р. О. *Основные правовые системы современности*: Р. О. Давид, К. В. Жоффре-Снинози. Пер. с фр. В. А. Туманова, М.: Междунар. отношения, 1999, 235 с.

5. Демінська А. А. *Принцип справедливості, добросовісності та розумності в цивільному праві*. <http://pravnyk.info/> 23 Листопад, 2010.

6. Козюбра М. І. *Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика*. В: Українське право: Матеріали міжнародної конференції „Верховенство права: питання теорії та практики”, № 1, 2006, 54 с.

7. *Конституційне право зарубіжних країн*. За загальною редакцією В. О. Ріяки, К.: Юрінком Інтер, 2004, 567 с.

8. Ллойд Деннис. *Ідея права*. Монографія. За ред. Ю. М. Юмашева. [Пер. с англ. М. А. Юмашева]. Научн. редактор Ю. М. Юмашев, М.: ЮГОНА, 2002, 189 с.

9. Михайленко О. С. *Проблеми справедливості при розбудові правової держави*. Харків: Право, № 8, 1998, 98 с.

10. Нерсесянц В. С. *Філософія права: Учебник*. М.: Норма, 2008, 258 с.

11. *Новий тлумачний словник української мови*. К.: «Аконіт», 2003, 896 с.

12. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти томах*. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і роз-

витку правової системи України. Авт. кол. Ред. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Харків: Право, 2008, 728 с.

13. Рабінович П. М. *Права людини і громадянина*. П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк, К.: Атіка, 2004, 468 с.

14. Рассел Бент. *Історія західної філософії*. К.: Основи, 1995, 438 с.

15. Шевчук С. А. *Природно-правові засади прав людини*. В: Право України, № 12, 2006, 425 с.

16. Шевчук С. В. *Значення загально-правового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід)*. В: Вісник Академії правових наук України, № 1, 2000, 235 с.

17. Шевчук С. В. *Процесуальні основи конституційної демократії: концепція «належної правової процедури»*. В: Українське право, № 2, 1999, 189 с.

18. *Юридична енциклопедія: в 6-ти тт.* Редкол.: Ю. С. Шемшученко. (голова) та ін. К.: Укр. енциклоп., 1998, Т. 5: П-С, 2003.